

Krzysztof Kowalski, Agnieszka Matuszewska

**ŹRÓDŁA KULTURY CERAMIKI SZNUROWEJ
ZE STANOWISKA 23 W CZELINIE
W ŚWIETLE PROBLEMATYKI WYPOSAŻENIA GROBÓW
ZE SCHYŁKU NEOLITU I POCZĄTKU EPOKI BRĄZU
NAD DOLNĄ ODRĄ**

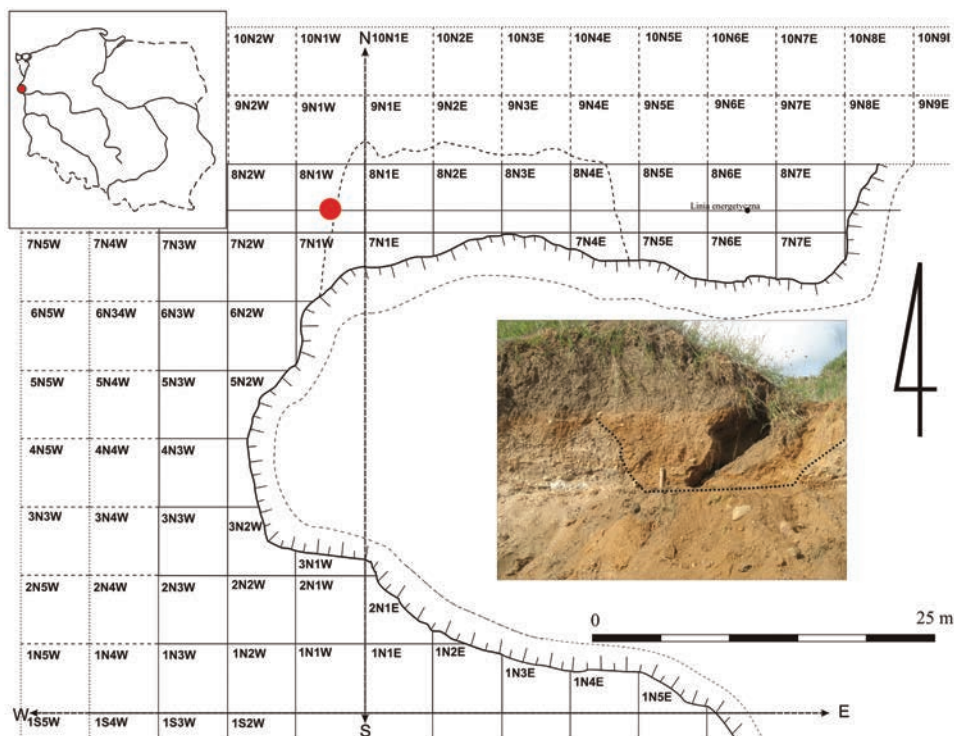
Kanwą do rekapitulacji problematyki wyposażenia pochówków z końca młodszej epoki kamienia i początku epoki brązu z rejonu dolnej Odry stały się przypadkowe odkrycia źródeł ruchomych kultury ceramiki sznurowej (dalej: KCSz) na stanowisku 23 w Czelinie, gmina Mieszkowice, województwo zachodniopomorskie, skąd pochodzi znany już w literaturze przedmiotu zniszczony grób społeczności tejże kultury archeologicznej odkryty przed kilkoma laty (Kowalski, Matuszewska, Teul 2010; Kowalski i in. 2011).

Dolnoodrzańskie znaleziska sepulkralne, mimo iż stanowią bazową część źródeł do badań nad schyłkiem neolitu i początkiem epoki brązu, zazwyczaj odkrywane były i są w przypadkowych okolicznościach, w efekcie zniszczenia grobów lub w trakcie badań ukierunkowanych na zgoła inną problematykę. Sytuacja taka często skutkuje znaczną redukcją informacji na temat obrządku pogrzebowego zarówno w skali nekropolii (liczba grobów i ich rozmieszczenie), jak i w zakresie konstrukcji grobów, szczegółów inhumacji czy wyposażenia pochówków (por. Kowalski, Matuszewska, Teul 2010).

U podstaw niniejszego stanu rzeczy z pewnością leży brak manifestacji źródeł tego typu w ramach klasycznych metod prospekcji archeologicznej (brak odkryć w trakcie badań powierzchniowych w ramach AZP i innych), niewielkie, choć często ustalone w oparciu tylko o nikły stan rozpoznania, rozmiary przestrzeni sepulkralnych, które obejmowały zazwyczaj od jednej do kilku mogił. Predylekcja do lokowania ich w miejscach o podłożu niezbyt spoiwym lub wręcz luźnym sprzyjała zanikowi wyróżników wypełniak jam grobowych, aż do daleko posuniętego ujednoczenia ich z naturalnym kontekstem stratyfikacyjnym, szczególnie w przypadku obiektów, które nie

posiadały żadnych dodatkowych konstrukcji wewnętrznych. Za przykład posłużyć mogą dwa groby wczesnobrązowe odkryte w trakcie badań ratowniczych na cmentarzysku ludności kultury łużyckiej (młodszy okres epoki brązu – wczesna epoka żelaza) w Barniślawiu, stanowisko 32, gm. Kołbaskowo (Kowalski, Kozłowska-Skoczka 2011). Zarys pierwszego z grobów (nr 32 – por. Kowalski, Kozłowska-Skoczka 2011, ryc. 3), choć widoczny słabo, można było wyróżnić już po zdjęciu warstwy humusu. Przypuszczać można jednak, że pierwotne założenie tego grobu obejmowało także kolistą konstrukcję kamienną odkrytą opodal, a jama grobowa nie miała równej głębokości i zachowały się tylko jej najgłębsze partie. Grób drugi (nr 78 – por. Kowalski, Kozłowska-Skoczka 2011, ryc. 4) odkryto dopiero podczas kontrolnego przegłębiania wykopu, po zakończeniu eksploracji źródeł związanych z kulturą łużycką, gdy zaczęło ujawniać się wyposażenie mogiły z wczesnego okresu epoki brązu. Przestrzenny rozkład darów grobowych wspomagał próby uchwycenia zarysu jamy, która posiadała skrajnie niktłe wyznaczniki barwne (prawdopodobnie związane z rozkładem szkieletu, a nie z konstrukcją grobu) i strukturalne (obecność pojedynczych, drobnych kamieni). W obu przypadkach, pomimo staranności obserwacji (nawilżanie, analiza zarysów w różnych porach dnia), część wyróżników grobów była tak zredukowana, iż kształty i rozmiary mogił nie jawiły się jednoznacznie, a pozostałości pochówków bądź nie odkryto zupełnie (grób nr 32), bądź zachowane były tylko symbolicznie (dwa fragmenty zawiązków koron zębów w grobie nr 78).

Wątpliwości budzi niekiedy również homogeniczność inwentarzy z wyposażenia niektórych grobów ze schyłku neolitu i początku epoki brązu nad dolną Odrą. Z taką sytuacją mamy do czynienia choćby w przypadku odkryć ze Szczecina Zdrojów, skąd pochodzi wyposażenie grobowe (stan. 1) – trzy naczynia gliniane, topór kamienny, dwie siekierki krzemienne i bryłka bursztynu odkryte w 1897 roku oraz naczynie gliniane (stanowisko nieokreślone) (Siuchniński 1969, s. 165–166, tabl. XVIII Szczecin Zdroje, stan. 1 a–f, i Szczecin Zdroje; 1983, s. 246–8; tam dalsza literatura). Obiekcje dotyczą zarówno zwartość zespołu ze stanowiska 1, którego jednorodność podważył Kazimierz Siuchniński (1969, s. 166, przyp. 1 i 2; 1972, s. 147), jak również przynależność drugiego z odkryć – pojedynczego naczynia, które wiązane bywało z inwentarzem ze stanowiska 1 (Kunkel 1931, s. 26, Taf. 14: 2–4). Badacz ów, powołując się na dane archiwalne, zwrócił uwagę, iż znaleziska z 1897 roku mogły pochodzić z dwóch grobów (czego oryginalny szkic w zasadzie nie potwierdza – por. Matuszewska 2011, poz. kat. 729, tabl. 20), a co za tym idzie, zasugerował oddzielenie inwentarza KCSz z przełomu neolitu i epoki brązu z naczyniami zdobionymi, od dwuuchego, niezdobionego naczynia, które wiąże już z wczesnym okresem epoki brązu (tzw. faza płońska

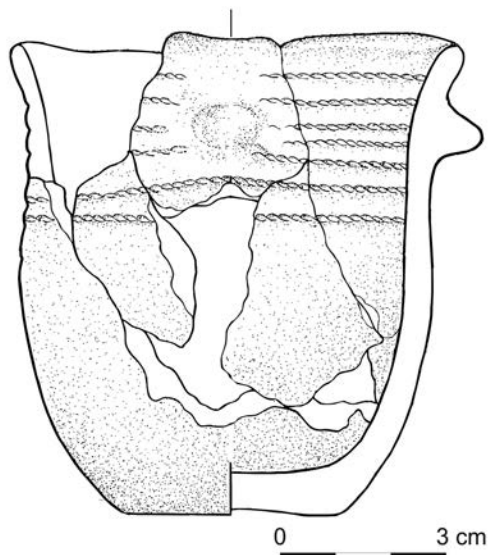


Ryc. 1. Czelin, stan. 23, gm. Mieszkowice (woj., zachodniopomorskie)
– lokalizacja grobu KCSz na stanowisku oraz stan jego zachowania w ścianie wybiezyska
(Fot. i oprac. K. Kowalski, na podstawie: M. Przybytek 2006 oraz Archiwum MNS)

– por. Siuchniński 1972, s. 157–158)¹. W ten sposób opisywane znaleziska można traktować jako pochodzące z jednego lub z dwóch miejsc sepulkralnych i wiązać z jednym, dwoma lub trzema różnymi grobami.

Ze zbliżoną problematyką w zakresie interpretacji znaleziska i koherencji źródeł ruchomych spotykamy się także w przypadku odkryć dokonanych w ostat-

¹ To samo naczynie, jak można przypuszczać przez pomyłkę, Józef Kostrzewski łączy z cmentarzyskiem ludności kultury łużyckiej (Kostrzewski 1958, s. 342), które odkryte było kilkadziesiąt lat wcześniej w trakcie robót związanych z budową i rozbudową infrastruktury kolejowej. Znaleziska te oraz cały inwentarz grobowy ze stanowiska 1 należały do najstarszej kolekcji starożytności pomorskich gromadzonej w Szczecinie (wyłącznie cyfrowe oznaczenia), a naczynie KCSz ze stanowiska nieokreślonego było zainwentaryzowane w kolekcji, która powstała dopiero w połowie lat 20 XX wieku (oznaczenie literowe i cyfrowe) (na temat dziejów i organizacji szczecińskich kolekcji archeologicznych z XIX i 1 poł. XX w. por. Kowalski 2010a, 2010b, s. 153–155).



Ryc. 2. Czelin, stan. 23, gm. Mieszkowice (woj., zachodniopomorskie)
– pucharek z wyposażenia grobu KCSz (rys. I. Sukiennicka)

nich latach w Czelinie. W 2008 r. na stanowisku 23 zarejestrowane zostały pozostałości grobu KCSz (Kowalski, Matuszewska, Teul 2010; Kowalski i in. 2011). Stanowisko to, zidentyfikowane w 2004 roku jako cmentarzysko grupy lubuskiej z okresu wpływów rzymskich, było badane ratowniczo w latach 2004–2006 w związku ze zniszczeniami spowodowanymi eksploatacją kruszyw (Przybytek 2006)². Niestety, badania dały jedynie efekt tymczasowy, ponieważ postępująca degradacja krawędzi wybierzyńska piasku i żwiru, spowodowana czynnikami naturalnymi i antropogenicznymi, doprowadziła do zniszczenia kolejnych grobów, które na stanowisku, w dotychczas przebadanym zakresie, występowały zazwyczaj w dosyć znacznych odległościach od siebie.

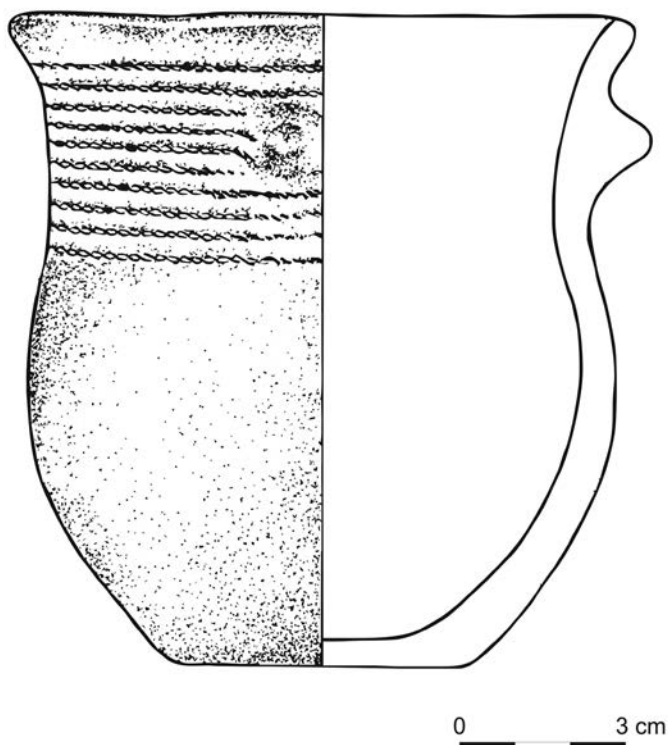
Grób KCSz odsłonięty na krawędzi osuwiska był w momencie rejestracji niemal kompletnie zniszczony (ryc. 1). *In situ* zachowała się tylko niewielka część jamy grobowej, z której wydobyto naczynie gliniane (ryc. 2), a także pozostałości szkieletów, których dalsze szczątki rozsypane były po stoku wybierzyńska kruszywa. Zachowana część wypełniśka jamy w pionie odcinała się wyraziście od otoczenia, ale jednocześnie rdzawą barwą i strukturą (piasek ze żwirkiem) była zbliżona do soczewek i blokowych formacji żwiru/żwirku,

² Badania z ramienia Muzeum Narodowego w Szczecinie prowadzili mgr Marcin Przybytek i mgr Dorota Kozłowska-Skoczka.

które gdzieś rozcinały nawarstwienia jasnego piasku oraz brązowego i szarawego żwirku występujące pod wierzchnią warstwą humusu, co z pewnością utrudniłoby identyfikację stropu obiektu w poziomie w trakcie regularnych badań wykopaliskowych. W wyniku poczynionych obserwacji skonstatowano, iż jama grobowa miała prawdopodobnie głębokość nie większą niż 0,8 m od powierzchni terenu, a w rzucie poziomym z dużym prawdopodobieństwem posiadała zarys kolisty bądź owalny, z osią dłuższą zorientowaną N–S, liczącą przynajmniej 1,5 m. W okolicy grobu nie wystąpiły żadne kamienie, które można było wiązać z jego konstrukcją. Złożono w nim troje osobników. Przynajmniej jeden pochówek ułożony był w dolnej partii jamy w pozycji skurzonej, z głową od strony południowej. Pozycja drugiego nie była jasna, w relikcie grobu zachowane były jedynie szczątki kości kończyny dolnej. Znajdowała się ona obok takich samych kości szkieletu pierwszego. Pozostałości trzeciego pochówku zebrane zostały ze stoku poniżej zachowanej części grobu. Odnalezione szczątki pochówków były zdekompletowane i zróżnicowane pod względem stopnia zachowania, co utrudniło określenie płci dwóch osobników, a ich wiek pozwoliło oszacować jedynie w dość szerokich przedziałach. Na podstawie zachowanych fragmentów czaszek udało się ustalić, iż grób zawierał pochówki: kobiety w wieku *maturus* (40–45 lat), dla której odtworzony został niepełny profil genetyczny, dziecka w wieku *infans II* oraz osobnika dorosłego (Kowalski i in. 2011, s. 8–12). Ze szczątków pochówku kobiety uzyskano również datę radiowęglową: 3785 ± 35 BP, z kalibracją (OxCal v. 3.10): 1-sigma: 2290–2190 BC (47,1%); 2-sigma: 2340 BC–2120 BC (91,5%)³.

Zachowane wyposażenie grobowe ograniczyły się do jednego tylko naczynia – pucharka o esowatym profilu z pojedynczym czopem zdobionym na szyjce dookolnymi odciskami sznura, który niemal przylegał do brzegu jamy grobowej w pobliżu występowania kości kończyny górnej. Podobieństwo tego pucharka do naczynia z grobu na stanowisku 2 w Dębogórze, gm. Widuchowa (Matuszewska 2011, tabl. 14: 2), oraz wielopochówkowy charakter obu mogił, sugerowały, iż mają one zbliżoną chronologię, co potwierdziły daty bezwzględne uzyskane dla pochówku z Czelina i dla dwóch szkieletów z Dębogóry (Kowalski, Matuszewska, Teul 2010, s. 229–230). Groby wiązać można z etapem 3a periodyzacji dolnoodrzańskiej grupy KCSz wypracowanej przez A. Matuszewską (Matuszewska 2011, s. 107–110), który odnosi się do okresu późny neolit/protobraz (PN/PrBr – 2300–2000 BC) według zarysu chronologii końca neolitu i początku epoki brązu w strefie dolnoodrzańskiej zaproponowanego przez J. Czebreszuka i D. Kozłowską-Skoczkę (Czebreszuk, Koz-

³ Datowanie C14 wykonane zostało w Poznańskim Laboratorium Radiowęglowym na zlecenie Zachodniopomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

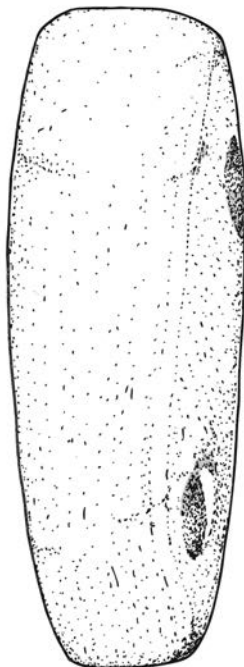


Ryc. 3. Czelin, stan. 23, gm. Mieszkowice (woj., zachodniopomorskie)
– puchar KCSz odkryty w nieznanych okolicznościach (rys. I. Sukiennicka)

łowska-Skoczka 2008, s. 31–33, tab. 6; z niewielkimi modyfikacjami: Kowalski, Kozłowska-Skoczka 2011, s. 67, tab. 1).

Niestety, nie udało się ustalić, kiedy grób został zniszczony. Można przyjąć, iż krawędź wybijarska bezpośrednio zbliżyła się do mogiły pomiędzy rokiem 2005 (data powstania osuwiska zaznaczonego linią przerywaną na ryc. 1) a 2007. Bez odpowiedzi pozostało również pytanie o dalsze wyposażenie pochówków, którego istnienie w grobie było sugerowane (Kowalski, Matuszewska, Teul 2010, s. 225).

Dopiero w ostatnim czasie udało się uzyskać dodatkowe informacje, które niejako wymusiły ponowne podjęcie problematyki wyposażenia grobu ze stanowiska 23 w Czelinie. Nowe dane dotyczą dwóch odkryć z Czolina dokonanych na przestrzeni ostatnich lat. W 2011 r. odzyskane zostało naczynie gliniane KCSz, a w 2012 r. uzyskano informację o odkryciu toporka kamiennego związanego z tą samą kulturą archeologiczną.



Ryc. 4. Czelin, stan. 23, gm. Mieszkowice (woj., zachodniopomorskie)
– topór kamienny odkryty w nieznanach okolicznościach.
Rysunek na podstawie zdjęcia (rys. K. Kowalski)

Naczynie – puchar o esowatym profilu z pojedynczym czopem, zdobiony na szyjce dookolnymi odciskami sznura (ryc. 3) – przez pewien czas, od momentu znalezienia na stanowisku 23 w Czelinie, znajdowało się w rękach prywatnych⁴.

Dane na temat odkrycia toporka kamiennego są zdecydowanie bardziej skąpe, a sam zabytek zaginął i znany jest jedynie z fotografii. W oparciu o zdjęcie można stwierdzić, że jest to toporek o kilkunastocentymetrowej długości, szarej lub zielonkawej barwie, czworościenny (powierzchnie górna i dolna płaskie, boczne lekko wypukłe) z prostym korpusem, otworem przesuniętym w stronę niewyodrębnionego (zaokrąglonego lub trapezowatego) obucha (ryc. 4)⁵. Ze-

⁴ Odzyskane zostało wraz ze zgiętym, pokrytym patyną ogniową mieczem żelaznym z okresu rzymskiego przez pracowników urzędu Zachodniopomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków i przekazane do Muzeum Narodowego w Szczecinie.

⁵ Notatka ze zdjęciem w Archiwum Działu Archeologii Muzeum Narodowego w Szczecinie sporządzona na podstawie danych przekazanych z Zespołu ds. Walki z Przestępczością przeciw Zabytkom Komendy Wojewódzkiej Policji w Szczecinie. Na zdjęciu widnieje m.in. miecz żelazny z okresu rzymskiego.

staw cech możliwych do odczytania ze zdjęcia zezwala jedynie na ogólne nawiązanie okazu do młodszych lub zdegenerowanych form serii K (K5–K8) w typologii toporów jutlandzkich Globa-Struvego, ewentualnie C1a (topory wkrzańskie) według Schroedera (Glob 1944; Schroeder 1951; Struve 1955; por. Jacobs 1991, s. 24–25; Matuszewska 2011, s. 85).

W związku z niniejszymi znaleziskami rodzi się pytanie o przynależność odkrytych przedmiotów do badanego grobu z późnego neolitu/protobrażu. W trakcie prac wykopaliskowych przeprowadzonych w latach 2004–2006 nie natrafiono na żadne zabytki KCSz. Prospekcja przeprowadzona w trakcie jednodniowych badań w 2008 r. także nie przyniosła odkrycia innych grobów związanych z tą kulturą. Należy jednak mieć na uwadze fakt, iż wyróżnienie ich może być skrajnie trudne, póki nie ujawni się pochówek lub jego wyposażenie. Pozostaje zatem teoretycznie rozważyć możliwość, iż dotychczasowe odkrycia źródeł KCSz ze stanowiska 23 w Czelinie należały do jednego zespołu grobowego w oparciu o analizę porównawczą tychże źródeł oraz zachowań pogrzebowych regionalnych społeczności KCSz w zakresie wyposażania pochówków.

Pod względem makromorfologicznym, według typologii zaproponowanej przez A. Matuszewską (2011, s. 72–78) oba naczynia gliniane z Czelina (ryc. 5) należą do grupy pucharów jednego typu – esowatoprofilowych. Wykazują również podobieństwo elementów mikromorfologicznych, takich jak ukształtowanie krawędzi wylewu, dna oraz obecność i umiejscowienie pojedynczego czopu. Cechą wspólną jest również zdobnictwo ograniczone do jednego motywu (Mz3 według A. Matuszewskiej 2011, ryc. 37) – pasma złożonego z dookólnych odcisków sznura na szyjce. Naczynia wykazują również pewne podobieństwo w zakresie technologii, w tym schudzenia masy garncarskiej wyraźną ilością domieszki mineralnej z widocznym udziałem miki oraz podobnymi warunkami wypału, które nadały trójbarwny przełam ceramicie.

Różnice morfologiczne pomiędzy naczyniami zaznaczają się natomiast wyraziście w ich rozmiarach (wysokości: 8,4 cm i 12 cm) a co za tym idzie w pojemności, a także w nieco wyraźniejszym esowatym profilowaniu większego pucharka. Zróżnicowane jest także ukształtowanie czopów. Mniejsze naczynie ma uchwyt w formie zbliżonej do prostokąta, większe natomiast stożka z zaokrąglonym wierzchołkiem. Ornament – odciski sznura na wyższym pucharze są delikatniejsze i starannie, równo wykonane. Naczynie to generalnie jest lepiej wykończone poprzez gruntowne zagładzenie powierzchni. Dzięki temu zabiegowi powierzchnia jego jest gładka, praktycznie pozbawiona wystających ziaren domieszki mineralnej, a brązowa i brunatna jej barwa sprzyja wydobyciu blasków miki. Naczynie mniejsze ma powierzchnię lekko szorstką z powodu wystających ziaren domieszki, które spowodowały gdzieniegdzie płytkie sęknięcia.



Ryc. 5. Czelin, stan. 23, gm. Mieszkowice (woj., zachodniopomorskie)
– puchary KCSz (fot. K. Kowalski)

Puchary z Czelinea bardzo dobrze wpisują się w charakterystykę naczyń występujących w etapie KCSz3a w ramach schematu periodyzacyjnego A. Matuszewskiej (Matuszewska 2011, s. 107–110), który utożsamiany jest z horyzontem regionalnej dyferencjacji inwentarzy społeczności sznurowych. Jednocześnie etap ten charakteryzuje się wejściem rejonu dolnoodrzańskiego w orbitę kontaktów ze społecznościami protobrażowymi i wczesnobrażowymi, czego wyrazem są niektóre cechy morfologiczne ceramiki, w tym występowanie pucharów w formie identycznej jak czelińskie, jak chociażby puchar z Dębogóry, którego makromorfologia identyfikowana jest z wpływami protounietyckimi (Matuszewska 2011, s. 100–102, ryc. 36). Analizując oba naczynia pod tym kątem należy stwierdzić, iż większy z pucharów w zakresie morfologiczno-technologicznym wykazuje więcej cech, które można uznać za progresywne, a mniejszy ma nieco wyraźniejszy rys tradycyjny.

Trudniej jest natomiast, także z uwagi na brak możliwości autopsji przedmiotu, uściślić pozycję toporka kamiennego w ramach faz – grup wydzielonych dla obszaru dolnej Odry. W każdym razie, topory o zbliżonych cechach (np. wkrzańskie) pojawiają się już w grobach etapu KCSz2 (Matuszewska 2011, s. 108).

We wszystkich znanych grobach związanych z KCSz u ujścia Odry stwierdzono obecność darów grobowych. Podstawowym elementem wyposażenia

była ceramika, która wystąpiła w osiemdziesięciu dwóch grobach (por. tab. 1). Najczęściej było to jedno lub dwa naczynia, lecz zdarzają się przypadki, gdy do grobu składano ich więcej (6–7 egzemplarzy). Topory kamienne zostały zarejestrowane w trzydziestu jeden grobach. Najczęściej były to topory typu wrzańskie (17 grobów) bądź też topory typu K (11 grobów). W sześciu mogiłach złożono inne wytwory kamienne: siekierę (trzy groby), rozcieracz (trzy groby) oraz fragmenty kamiennych żaren (jeden grób). Krzemienne siekiery wystąpiły w dwudziestu trzech grobach i w ośmiu przypadkach towarzyszyły im inne wytwory z tego surowca. W jednym z grobów (Lubczyzna, stan. 5) odkryto cztery topory, w dwóch przypadkach natomiast po trzy ich egzemplarze. W pięciu przypadkach mamy do czynienia z pochówkiem, w którym znaleziono dwa topory. Trzykrotnie topór kamienny stanowił jedyny element wyposażenia grobowego. Grociki krzemienne zanotowano w ośmiu grobach. Najczęściej był to jeden egzemplarz (pięć grobów), jednokrotnie zaś były to dwa, cztery i sześć egzemplarzy. Sztylety krzemienne nie są – w kontekście KCSz na terenie dolnego Nadodrza – częstym elementem wyposażenia grobów. Znamy je z dziewięciu pochówków. Tylko w jednym przypadku zarejestrowano dwa tego typu zabytki (Dołganów, stan. 1). Krzemianym sztyletem towarzyszyły często inne wytwory z tego surowca (pięć grobów). W siedmiu mogiłach odkryto inne narzędzia krzemienne: wióry (cztery groby), dłuta (dwa groby), sierp (jeden grób). W zaledwie czterech grobach częścią darów grobowych był bursztyn. Ponadto w jednym obiekcie sepulkralnym (Felchow, grób 2) zarejestrowano ostrze kościane, które miało stanowić jedyny element wyposażenia. W jednym przypadku (Parsów) posiadamy informację o odkryciu w domniemanym grobie sierpa krzemianego, zaś w grobie nr II na stanowisku 1 w Witkowie elementem wyposażenia miał być przęślik gliniany (Matuszewska 2011, s. 71–72).

Z pewnością interesującym zagadnieniem jest zbadanie korelacji pomiędzy płcią zmarłego a rodzajem wyposażenia. Jednak obecny stan wiedzy znacznie ogranicza nasze wnioskowanie w tym zakresie. W przypadku grobu zbiorowego z Dębogóry przy czterech szkieletach męskich odkryto po jednym naczyniu. Z podobną sytuacją mamy do czynienia w przypadku grobu ze stanowiska 3 w Storkow. Grób męski z Ferdinandhorst jako element wyposażenia posiadał jedynie kamienny topór. Natomiast pochówek mężczyzny odkryty w Schwaneberg był dość bogato wyposażony w ceramikę, siekierę i dluto krzemienne oraz krążek i paciorki bursztynowe. Jedyny znany obecnie grób dziecięcy z Melzow wyposażony był w dwa naczynia i krzemiany grocik (Matuszewska 2011, s. 72).

W przypadku grobów zbiorowych nie zaobserwowano wyraźnego – w stosunku do innych grobów – zwiększenia liczby darów grobowych (por. Kowalski, Matuszewska, Teul 2010, s. 221–226). Należy przypuszczać, iż każdy z osob-

ników z grobu w Dębogórze został wyposażony w jedno naczynie. W grobie z Moor, gdzie zarejestrowano pozostałości dwóch szkieletów złożono także dwa naczynia. Dwuosobowy grób z Witkowa (grób I) zawierał dwa naczynia, trzy fragmenty ceramiki oraz wisiołek bursztynowy. Zmarli pochowani w Melzow byli wyposażeni w jedno lub dwa naczynia oraz grociki krzemienne i – w jednym przypadku – topór kamienny (Matuszewska 2011, s. 72).

Większość grobów KCSz zawierała wyposażenie niezależnie od tego, czy były one pojedyncze, czy zbiorowe. Generalnie możemy wyróżnić trzy główne modele interpretacyjne odnośnie do jego roli (Woźny 2011, s. 66). Jest ono związane z wędrówką zmarłego w zaświaty, ciągłością relacji społecznych oraz kultuwowania idei rezurekcyjnych. Wszystkie czynności związane z pogrzebem wykonywane przez przedstawicieli danej społeczności były ukierunkowane na zabezpieczenie istnienia pozagrobowego lub też zabezpieczenie momentu przejścia w inny stan lub inny wymiar (Krywalcewicz 2007, s. 110, tam dalsza literatura).

W obrębie całego kręgu KCSz nie możemy mówić o konkretnych regułach dotyczących liczby i charakteru przedmiotów składanych zmarłemu do grobu. Generalnie z grobami męskimi kojarzone są takie przedmioty jak topory kamienne, siekiery, dłuta czy noże krzemienne, natomiast jako elementy wyposażenia grobów kobiecych możemy wymienić ozdoby (przede wszystkim z bursztynu) oraz naczynia ceramiczne. W grobach kultury grobów jednostkowych (KGJ) topory kamienne, siekiery i dłuta krzemienne uznawane są za element wyposażenia pochówków męskich, natomiast zabytki ceramiczne, bursztynowe oraz krzemienne wystąpiły zarówno w grobach męskich, jak i kobiecych (Damm 1991, s. 85; Hübner 2005, s. 605, Abb. 442). Interesujące jest, że liczba grobów męskich wyposażonych w ceramikę jest zdecydowanie większa od liczby grobów kobiecych we wszystkich fazach chronologicznych (JN I – JN III, por. Hübner 2005, Abb. 451). Podobna przewaga czytelna jest, jeśli chodzi o liczbę pochówków męskich wyposażonych w narzędzia krzemienne (około 95% do 5%; por. Hübner 2005, s. 616, tam dalsza literatura). Na terenie Wyżyny Małopolskiej smukłe noże wykonane z krzemienia czekoladowego stanowiły najprawdopodobniej konieczny element wyposażenia narzędziowego dorosłych mężczyzn, natomiast – co ciekawe – siekiery krzemienne rejestrowane są zarówno w grobach męskich (częściej), jak i kobiecych (Włodarczak 2006, s. 66, 71). W regionie tym czytelna jest interesująca różnica związana z typem samego grobu, ponieważ w pochówkach podkurhanowych – w odróżnieniu od płaskich – ceramika nie stanowi podstawowego elementu wyposażenia, są nim natomiast zabytki krzemienne (Włodarczak 2006, s. 66–68, tab. 19–20). W przypadku wspomnianych grobów płaskich brak jest wyraźnej tendencji jeśli chodzi o zależność pomiędzy płcią osoby dorosłej a liczbą naczyń w grobie, natomiast częściej pozbawione ich w ogóle były groby męskie (Włodarczak 2006,

s. 69). Na podstawie oznaczeń antropologicznych stwierdzono, iż topory stanowiły wyłącznie wyposażenie mężczyzn, także dzieci płci męskiej (Włodarczyk 2006, s. 70–71). W zasadzie takiej identyfikacji kulturowej płci nie przeczą znaleziska sepulkralne z Wielkopolski i z Kujaw, choć część grobów wyposażonych w toporek kamienny nie posiada oznaczenia płci (Pospieszny 2009, s. 100–104, tab. 3). W tych regionach w większości przypadków w mogiłach z toporkiem kamiennym występowała także ceramika. Na obszarze pogórzy i wysoczyzn karpackich ceramikę zarejestrowano w 45% grobów, topory kamienne w kontekście 29%, natomiast siekiery krzemienne wystąpiły w około 1/3 grobów. Bardzo rzadko element wyposażenia stanowią grociki krzemienne (Jarosz 2011, s. 263). Warto zaakcentować, iż około 40% pochówków nie zawierało w ogóle wyposażenia, natomiast w niemal połowie obiektów z inwentarzem grobowym znajdował się tylko jeden zabytek (Jarosz 2011, s. 263–264). W kulturze fatianowskiej i środkowodnieprzańskiej topory kamienne odkryte w grobach także uznaje się za identyfikatory pochówków męskich (Krywałcewicz 2007, s. 56, tam dalsza literatura).

W grobach zbiorowych KCSz także brak jest jednolitych reguł w zakresie wyposażenia zmarłych. Należy jednak zaznaczyć, iż częsty brak jakichkolwiek oznaczeń antropologicznych znacznie ogranicza nasze możliwości interpretacyjne. W obrębie KGJ znane są podwójne groby męskie, gdzie zdeponowano dwa topory kamienne, jak też pochówek mężczyzny i kobiety zaopatrzone w topór kamienny lub nóż krzemienisty (przypuszczalnie dla mężczyzny) oraz paciorki bursztynowe (dla kobiety) (Damm 1991, s. 85; Hübner 2005, s. 616). Na terenie Dolnego Nadodrza, podobnie jak w innych częściach strefy południowo-bałtyckiej, groby wielopochówkowe nie są zjawiskiem częstym (Kowalski, Matuszewska, Teul 2010, s. 231), ponadto dysponujemy bardzo ograniczoną liczbą oznaczeń antropologicznych (Matuszewska 2011, s. 71). Jak wspomniano, każdy z osobników męskich pochowanych w grobie z Dębogóry zaopatrzone został w jedno naczynie. W przypadku grobu nr 1 w Melzow w tradycyjny atrybut męskich pochówków, jakim jest topór kamienny, zaopatrzone był szkielet A ułożony na prawym boku, co sugeruje, że mamy do czynienia ze szkieletem mężczyzny. Wyposażony był ponadto w grocik krzemienisty oraz ułamki czterech naczyń (Hagen 1915, Taf. VII, Abb. 30; Kowalski, Matuszewska, Teul 2010, s. 221, ryc. 3). Przy szkielecie B (leżący na lewym boku, co wskazywałoby na szkielet kobiety) odkryto sześć grocików krzemienistych (przy klatce piersiowej) oraz naczynie (przy czasce; por. Hagen 1915, Taf. VII, Abb. 31; Kowalski, Matuszewska, Teul 2010, s. 221, ryc. 3). Natomiast, interpretowany jako dziecięcy, szkielet C (spoczywający analogicznie jak szkielet A na prawym boku) wyposażony był w grocik krzemienisty oraz fragmenty dwóch naczyń (Hagen 1915, Taf. VII, Abb. 32; Kowalski, Matuszewska, Teul 2010, s. 221, ryc. 3). Podsumowując, można zauważyć, iż wszyscy zmarli wyposażeni zostali w takie same przedmioty (naczynia ceramiczne, gro-

ciki krzemienne), jedynie domniemany mężczyzna otrzymał dodatkowo kamienny topór. Podobny grób zbiorowy (mężczyzna, kobieta i dziecko) z miejscowości Kocmyrzów (Wyżyna Małopolska) wyposażony był w pięć naczyń (Włodarczak 2006, s. 69). Generalnie, w przypadku grobów zbiorowych w tym regionie widoczny jest większy udział obiektów z dużą liczbą naczyń, dlatego też istnieje przypuszczenie, że w naczynia wyposażano oddzielnie każdego zmarłego (Włodarczak 2006, s. 69). Z kolei toporki kamienne w grobach zbiorowych są traktowane jako atrybut pochówków męskich (Włodarczak 2006, s. 71).

Niezmiernie ciekawym zagadnieniem – w kontekście znalezisk na cmentarzysku w Czelinie – jest zagadnienie wyposażenia grobów dziecięcych KCSz. W obrębie KGJ jako groby dziecięce, ze względu na swoje małe rozmiary oraz – wprawdzie nieliczne – analizy antropologiczne, interpretowane są tzw. małe kamienne trumny (*small stone coffin*). Zawierały one wyłącznie naczynia, głównie puchary (Damm 1991, s. 118). Do innych grobów dziecięcych składano różnorodne zminiaturyzowane przedmioty, takie jak topory kamienne, dłuta i siekiery krzemienne czy tarczki bursztynowe (Hübner 2005, s. 631–632). Na terenie Wyżyny Małopolskiej groby dzieci pozbawione były najczęściej wyposażenia bądź też czytelna jest wyraźna tendencja do ich uboższego wyposażenia w ceramikę (Włodarczak 2006, s. 68–69). Znane są też przykłady (choćby w przypadku grobów zbiorowych), gdy pochówki dzieci zaopatrzone były w zminiaturyzowane naczynka lub topory (najczęściej puchary; Włodarczak 2006, s. 69–70). Miniaturowe naczynko, bardzo starannie wykonane, jest związane z grobem dziecięcym (prawdopodobnie dziewczynki) ze stanowiska Dudka w Krainie Wielkich Jezior Mazurskich. Ponadto zawierał on niezwykle ciekawe wyposażenie, na które składały się fragmenty kilku (5–6?) naczyń, tarczka/zawieszka kamienna, grocik krzemienisty, prostownik do strzał oraz dwa paciorki – ceramiczny i wykonany ze skamieliny (Gumiński, Kowalski 2011, s. 469–482).

W świetle zgromadzonych informacji wydaje się, iż nie można wykluczać związku przypadkowych znalezisk pucharka o esowatym profilu i toporka kamiennego z odkrytym w Czelinie grobem wielopochówkowym. Nie przeczy temu ani pozycja chronologiczna wszystkich trzech przedmiotów ustalona w ramach periodyzacji wewnętrznej dolnoodrzańskiej grupy KCSz, ani zwyczaj pogrzebowe regionalnych społeczności tejże kultury. Argument wspierający stanowi także brak odkryć na stanowisku innych źródeł nieruchomych z przełomu neolitu i epoki brązu. Idąc dalej tym tropem, można pokusić się o interpretację znaczenia i przynależność poszczególnych przedmiotów do konkretnych pochówków. Topór kamienny mógł stanowić wyposażenie osobnika dorosłego, który nie ma antropologicznego oznaczenia płci. Można dopatrywać się w nim przejawu kulturowej atrybucji płci inhumowanego osobnika, jako pochówku męskiego. Większy puchar mógł być darem grobowym należącym do pochówku kobiety. Mały pucharek mógł stanowić element wy-

posażenia dziecka, wpisując się tym samym w pojawiający się w łonie KCSz zwyczaj składania dzieciom w darze zminiaturyzowanych przedmiotów. W ten sposób, grób można by interpretować jako pochówek rodzinny.

Rodzaj wyposażenia	Liczba grobów	
Ceramika	82	(89%)
topory kamienne	31	(33,7%)
inne wytwory kamienne (siekiery, żarna, rozcieracze, gładziki)	6	(6,5%)
siekiery krzemienne	23	(25%)
grociki krzemienne	8	(8,7%)
sztylety krzemienne	9	(9,8%)
inne wytwory krzemienne (narzędzia wiórowe, dłuta, sierpy)	7	(7,6%)
Bursztyn	4	(4,3%)
narzędzia kościane	1	(1%)
prześliki ceramiczne	1	(1%)

Udział poszczególnych grup zabytków w wyposażeniu grobowym w ramach dolnoodrzańskiej grupy KCSz ().

Źródło: A. Matuszewska 2011, uzupełnionione.

BIBLIOGRAFIA

- Czebreszuk J., Kozłowska-Skoczka D. 2008**, *Sztylety krzemienne na Pomorzu Zachodnim*, Szczecin.
- Damm Ch. B. 1991**, *Continuity and Change. An analysis of social and material patterns in the Danish Neolithic*, Cambridge.
- Gumiński W., Kowalski T. 2011**, *Aby na górze. Dwa późnoneolityczne groby z Dudki w Krainie Wielkich Jezior Mazurskich*, [w:] H. Kowalewska-Marszałek, P. Włodarczyk (red.), *Kurhany i obrządek pogrzebowy w IV–II tysiącleciu p.n.e.*, Kraków–Warszawa, s. 467–497.
- Glob P. V. 1944**, *Studier over den jyske enkeltgravskultur*, Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1944, København.
- Hagen von d., J. O. 1915**, *Neuere Funde von Steinzeitgräbern in der Uckermark*, „Mannus”, Bd. 7, s. 33–60.
- Hübner E. 2005**, *Jungneolithische Gräber auf der Jütischen Halbinsel. Typologische und chronologische Studien zur Einzelgrabkultur*, København.
- Jacobs J. 1991**, *Die Einzelgabkultur in Mecklenburg-Vorpommern*, „Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mecklenburg-Vorpommern”, Bd. 24, Schwerin.

- Jarosz P. 2011**, *Kurhany kultury ceramiki sznurowej na pogórzach i wysoczyznach karpackich*, [w:] H. Kowalewska-Marszałek, P. Włodarczak (red.), *Kurhany i obrządek pogrzebowy w IV–II tysiącleciu p.n.e.*, Kraków–Warszawa, s. 255–277.
- Kostrzewski J. 1958**, *Kultura łużycka na Pomorzu*, Poznań.
- Kowalski K. 2010a**, *Zaginione–Ocalone. Dzieje szczecińskiej kolekcji starożytności pomorskich*, (folder wystawy), Szczecin.
- 2010b**, *Poczynając od pojedynczych przypadków*”, czyli rzecz o polsko-niemieckiej wymianie starożytności pomorskich, „Muzealnictwo” nr 51, s. 152–158.
- Kowalski K., Kozłowska-Skoczka D. 2011**, *Barnisław stanowisko 32, gm Kołbaskowo. Przyczynek do badań nad początkami epoki brązu w strefie dolnej Odry*, „Materiały Zachodniopomorskie”, z. 1 – Archeologia, t. VI/VII, s. 43–85.
- Kowalski K., Matuszewska A., Teul I. 2010**, *Groby wielopochówkowe dolnoodrzańskiej grupy kultury ceramiki sznurowej*, [w:] S. Czopek, S. Kadrow (red.), *Mysłą i łopatą. Studia archeologiczne dedykowane wybitnemu uczonemu Janowi Machnikowi w osiemdziesiąt rocznicę urodzin przez przyjaciół, kolegów i uczniów*, Rzeszów, s. 219–233.
- Kowalski K., Matuszewska A., Teul I., Ossowski A. 2011**, *Grób zbiorowy kultury ceramiki sznurowej ze stanowiska 23 w Czelinie, w województwie zachodniopomorskim*, [w:] M. Fudziński, H. Paner (red.), *XVII Sesja Pomoroznawcza*, vol. I, *Od epoki kamienia do wczesnego średniowiecza*, Gdańsk, s. 79–88.
- Krywalcewicz M. 2007**, *Prorwa 1. Cmentarzysko z połowy III – początku II tysiąclecia przed Chr. Na górnym Naddnieprzu*, Poznań.
- Kunkel O. 1931**, *Pommersche Urgeschichte in Bildern (Textteil und Tafeln)*, Stettin.
- Matuszewska A. 2011**, *Kultura ceramiki sznurowej na Dolnym Nadodrzu*, Poznań.
- Pospieszny Ł. 2009**, *Zwyczaje pogrzebowe społeczności kultury ceramiki sznurowej w Wielkopolsce i na Kujawach*, Poznań.
- Przybytek M. 2006**, *Grzebień kościany z obiektu nr 16 z cmentarzyska z okresu wpływów rzymskich w Czelinie, pow. Gryfino, stanowisko 23*, [w:] E. Cnotliwy, A. Janowski, K. Kowalski, S. Słowiński (red.), *Nie tylko archeologia. Księga poświęcona pamięci Eugeniusza „Gwidona” Wilgockiego*, Szczecin, s. 149–152.
- Schroeder R. 1951**, *Die Nordgruppe der Oderschurkeramik*, Berlin.
- Siuchniński K. 1969**, *Klasyfikacja czasowo-przestrzenna kultur neolitycznych na Pomorzu Zachodnim*, cz. I, *Katalog źródeł archeologicznych*”, Szczecin.
- 1972**, *Klasyfikacja czasowo-przestrzenna kultur neolitycznych na Pomorzu Zachodnim*, cz. II, *Opracowanie analityczne*, Szczecin.
- 1983**, *Stosunki kulturowe u ujścia Odry w neolicie i początkach epoki brązu 4500–1300/1200 lat p.n.e.*, [w:] W. Filipowiak, G. Labuda (red.), *Dzieje Szczecina*, t. I, *Pradzieje Szczecina*, Warszawa, Poznań, s. 104–278.
- Struve K. W. 1955**, *Die Einzelgrabkultur in Schleswig-Holstein und ihre kontinentalen Beziehungen*, Neumünster.
- Włodarczak P. 2006**, *Kultura ceramiki sznurowej na Wyżynie Małopolskiej*, Kraków.
- Woźny J. 2011**, *Eschatologiczne funkcje wyposażenia zmarłych w grobowcach późno neolitycznych z Polski i terytoriów sąsiednich*, [w:] H. Kowalewska-Marszałek, P. Włodarczak (red.), *Kurhany i obrządek pogrzebowy w IV–II tysiącleciu p.n.e.*, Kraków, Warszawa, s. 66–73.

Krzysztof Kowalski, Agnieszka Matuszewska

EVIDENCE OF THE CORDED WARE CULTURE
FROM SITE 23 AT CZELIN IN RELATION TO GRAVE GOODS
FROM THE DECLINE OF THE NEOLITHIC
AND THE BEGINNING OF THE BRONZE AGE
ON THE LOWER ODER

Accidental discoveries of artifacts – a clay pegged cup decorated with cord impressions and a stone hatchet of the Corded Ware culture at site 23 in Czelin (Mieszkowice commune, west-Pomeranian voivodeship), previously published, a damaged multi-burial grave of the TRB culture (fig. 1), became the groundwork for the recapitulation of problems connected with the grave goods from the late Neolithic and the start of the Bronze Age on the lower Oder. In connection with the lack of evidence of these unknown sources, the authors attempt to ascertain a link with the damaged grave – the only recognized feature of the Corded Ware culture from the site at Czelin.

Examples from late Neolithic and early Bronze age sepulchral discoveries in the area of the lower Oder, show that problems similar to those from Czelin also occurred, concerning the lack of evidence for funerary rituals. In Czelin a small part of a grave pit survived, from which the incomplete remains of three burials were excavated: of a *maturus* female (40–45 years old), for whom an incomplete genetic profile has been made, an *infans II* child and an adult. The grave *in situ* contained only a clay vessel – an S-shaped pegged cup, decorated with cord impressions (fig. 2). A radiocarbon date was obtained from the female skeleton – 3785 ± 35 BP (calibration: 1ä 2290BC (47.1%) 2190BC; 2ä 2340BC (91.5%) 2120BC), which confirmed a great convergence of the chronology of the grave from Czelin with a multi-burial grave from Dębogóra (Widuchowa commune, West Pomeranian voivodeship), noted on the grounds of the similarity of cups discovered in both sepulchral features. These discoveries may be placed in stage 3a of the Corded Ware culture of the lower Oder group of this culture's period, which is identified with a horizon of regional differentiation of cultural inventories and input of local corded societies into a sphere of contacts with proto- and early Bronze Age societies.

A similar chronological position may be accorded to a cup discovered at site 23 in Czelin in unknown circumstances (fig. 3). It shows a strong typological similarity with the cup discovered in the grave but differs in its size (fig. 5). There is less data concerning the stone hatchet, which disappeared and is known only from a photo (fig. 4). Only generally it may be connected with younger or degenerated types of series K, possibly hatchets of the Wkra type that begin to appear in graves in stage 2 of the Corded Ware culture.

In all known burials connected with the Corded Ware culture in the Oder estuary the presence of grave gifts was stated. Most frequently pottery occurred (table 1) in the form of 1–2 vessels although other specimens were deposited (6–7 items). The second frequent group of artifacts includes stone hatchets (from 1 to 4 types in a grave), most often of the Wkra type or hatchets of type K. The last numerously represented category comprises flint axes. Slightly rarer are flint arrowheads, flint daggers, as well as other stone products (axes, grinders, fragments of a stone quern) and flint ones (blades, chisels, a sickle). In just four graves amber constituted part of the gifts. Moreover, in one case a bone blade and a clay whorl were recorded. The present state of knowledge considerably limits our understanding about correlation between the dead sex and types

of burial gifts, which is often undertaken in different regions. In collective burials no clear growth in the number of grave goods was observed. The most interesting case, in comparison with Czelin, was a grave from Dębogórze, where each of the individuals was buried with one vessel. Within the whole Corded Ware culture circle there is no uniform practice concerning the number and character of burial gifts deposited in graves. Most often such artifacts as stone hatchets, axes, chisels or stone knives are associated with male graves, whereas among females, ornaments (mostly made of amber) and pottery vessels are mentioned. Children may have had no accompanying goods or could be equipped with pottery, hatchets, and sometimes miniaturized artifacts, including vessels.

Looking at the collected information it seems that a connection of incidental finds of the clay cup and stone hatchet, which was discovered at the Czelin multi-burial grave cannot be excluded.

dr Agnieszka Matuszewska
Zakład Archeologii
Instytutu Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Szczecińskiego
ul. Krakowska 71–79, 71–017 Szczecin

Mgr Krzysztof Kowalski
Dział Archeologii Muzeum Narodowego w Szczecinie
ul. Staromłyńska 27, 70–561 Szczecin